

GY. SZABÓ ANDRÁS

*Egy út két állomása**Gyulai és Mikszáth regényéről*

1893. december 16-án Mikszáth azzal a kéréssel fordult Gyulai Pálhoz, a Kisfaludy Társaság elnökéhez, hogy halassa későbbre *Az utolsó várúr* című műve felolvasásának időpontját. „A karácsonyra összetorlódtól hírlapi kötelezettségeim miatt nyugodtan, méltón az Akadémiához, el nem készülhetek felolvasásomra, mely *Az utolsó várúr* címet fogja viselni, kérem tehát méltóságodat, méltóztassék engem a februári ülésre hagyni” – írja a levélben.

A „hírlapi kötelezettség” azonban úgy látszik, még 1894 februárjában is szorongatta Mikszáthot, mert a mű felolvasása a Kisfaludy Társaságban elmaradt. A *Pesti Hírlap* viszont folytatásokban közölni kezdte a regényt, melynek ekkor már *Beszterce ostroma* a címe. A levél udvarias hangneme, mely a korszak hivatalos érintkezési modorát tükrözi, semmit sem érzékeltet a Társaság elnöke és a kérelmező kapcsolatából. Valójában Gyulai és Mikszáth nem különösebben kedveli egymást. Egészen pontosan Gyulai nem szereti Mikszáthot. Pár hónappal korábban lát napvilágot a *Budapesti szemlében* Gyulai kritikája a *Galamb a kalitkában* című Mikszáth kisregényről, erről a középkori és újkori ikertörténetről. A kritika elutasító, erényekről nem, csak hibákról, szerkezetbeli fogyatékoságról, túlzó leegyszerűsítésről beszél a mű elemzésekor.

„Úgy látszik Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyedén odavetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélyek vagy éppen regények – írja. – Mihelyt mélyebb, lélektani feladatot tűz maga elébe, vagy társadalmi viszonyainkat akarja megrajzolni, győzi ugyan szóval, amennyiben íveken át elméskedik, de nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekményt tudjon alkotni.”

Ráadásul, ugyanebben a bírálatban otrombán ki is oktatja Mikszáthot egy jelentéstani kérdésben. Mikszáth ugyanis az előszóban a Múzsáról tesz említést, „ki a világot uralta egykor”. Gyulai azonnal lecsap a mondatra, kijavítva, helyesbítve a regény íróját: „a szerző itt azt akarja mondani, hogy aki a világon *uralkodott* egykor, mert a *világot uralni* egyebet tesz.”

Amikor Úrházi György 1857 júliusában felkéri Gyulait, hogy az akkor meginduló *Magyar Posta* című napilap számára írjon egy „beszélyt”, némi vonakodás után Gyulai elsősorban azért ragad tollat, azzal a szándékkal, hogy figyelmeztessen. Figyelmeztesse egy írói műalkotáson keresztül a kis- és középnemességet, annak hangadó vezetőit arra a veszélyre, mely a szabadságharc leverését követően a megváltozott társadalmi helyzetben várt rájuk.

A regény, mely elszigetelt oromként magasodik az '50-es évek második felének magyar irodalmában, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* címet kapja. Születésének körülményeiről, a mű 1883-as harmadik kiadásában így ír Gyulai. „A forradalom lezajlása után másfél évvel, visszatérve Erdélybe, mélyen hatott rám szülőföldem szomorú állapota. A legyőzött magyar nemzet sebei sehol nem voltak vérzőbbek, mint itt. Épületek romjai, feldúlt köz- és magánviszonyok, megtört szívek és csüggedő lelkek között bolyongtam. Sokan, akik régebben a közéletben élénk részt vettek, többé-kevésbé a fásultság, tétlenség és álmodozás karjaiba vetették magukat, s még gazdaságukat is elhanyagolták. Inkább a múltban éltek,

mint a jelenben, s nem gondoltak arra, hogy férfiasan megküzdjenek az idők mostohaságával mind magok, mind a haza védelmében.”

Innen, ebből a környezetből hozza a volt táblabíró figuráját, aki képtelen lépést tartani az idővel, a megváltozott korrallal, s ez okozza pusztulását is.

Szép ez a kisregény, kétségkívül a magyar próza remeklése. Az időből kiesett, az időből kiközöklött ember történetével a magyar irodalomban itt találkozunk először. A Rip van Winkle-motívum (Gyulai maga azonosítja az öreg táblabíró figuráját az észak-amerikai népmonda hőisével) kísért a cselekményben. Radnóthy Elek a forradalom és szabadságharc alatt Komáromban fekszik betegen, majd visszatérve birtokára, olyan kiszolgáltatottan áll a jelenben, mint Rip van Winkle, aki III. György korában szenderül mély álomba, és Washington tábornok idejében ébred fel. Olyan főhóst választ könyve központi alakjának, aki képtelen az alkalmazkodásra, aki egy magában őrzött értékrend képviselőjeként nem tud, és nem akar az új idők kihívásainak megfelelni. „Hánykolódott a múlt és a jelen között; nem tudott feledni, mert minden a múltra emlékeztette, és örömet feladta a jelent, ha a múlton melázhatott.”

A jelent pedig Bach-korszakkal belépő idegen államgépezet, a Kahlenberg-féle kapitányok gátlástalan, a korábbi patriarchális viszonyokat és értékeket feldúló világa jelenti. Radnóthynak semmi esélye sincs a fennmaradásra.

Gyulai, mint a később szerveződő „irodalmi Deák-párt” prominens képviselője, a „korszellemmel” megbékélő magatartást tartja egyedül üdvözítőnek a magyarság – szűkítsük le: az általa védelt kis- és középnemesség – számára. Ahogy a politikában Deák s az irodalomban Kemény Zsigmond, ő is a fennálló rendhez való idomulást tartja – a kiegyezés után különösen – egyén és hatalom viszonyában a helyes útnak.

Ugyanabban az évben, melyben tolla alól kikerült az *Udvarház*, mutatja be a Nemzeti Színház Egressy Gábor rendezésében Jókai színpadi művét, a *Dózsa Györgyöt*. Gyulai már a témafelvetést is kifogásolja: mit keres a dálnoki kisnemes igazgató alakja, a parasztfelkelés sístergő emléke egy színműben, az 1850-es évek második felében? (Hogy korábban Eötvös egy regénnyel, Petőfi egy nagy sodrású verssel adózott a székely kisnemes alakjának és szellemének, arról mélyen hallgat.) Egyedül arról beszél, hogy nincs olyan bukás, melyet ne bűn idézne elő. Nem létezik mártír-hős. Jókai darabja a „tragikai kontárság” eklatáns példája, mert a főhős a szerző koncepciójában büntelen; nincs vétsége. Kitart amellet, hogy a történelmi személy, a történelmi hős „nem képvisel egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél”, bukása ezért törvényszerű. Létezik a mindenkori jogrend – sugallja –, s aki ezzel szembehelyezkedik, az vét, annak sorsa a megsemmisülés. Oda se figyel arra az alapszólamra, arra a vezérgondolatra, mely néhány év múlva majd Madách eszméket éltető s azokból rendre kiábránduló hőseiben teljesedik ki, de a *Tragédiát* megelőzően éppen ebben a drámában Dózsa György szájából hangzik el: „Én ember nem vagyok. / Egy eszme csak; ki élt és élni fog... / Egy százados kesergő bánatom az én nevem mely milliókban él.”

Visszatérve a kisregényre: vajon tükrözi-e Gyulai *Udvarháza* a szerzőnek azt a későbbi állítását, hogy műve pedagógiai célzattal látott napvilágot, hogy Radnóthy Elek sorsának alakulásában a nemességre várható nagy és elkerülhetetlen megpróbáltatásokra akarta felhívni a figyelmet? Vajon ez a szándék marad-e meg bennünk, mint intés, intelem könyve olvastán? Aligha! Az *Udvarház* azért remeklés, mert nem lett didaktikus irányregény, nem rendelődik alá semmilyen célirányos koncepciónak. Ez adja meg regényének a magyar valóság illúziótlan megragadásán, a pusztulás érzéketes leírásán túl azt a turgenyevi, lermontovi ízt, tónust, mely akaratlanul is beszüremkedik a kisregény világába. Hiába tehát a szándék, a toll megbicsaklik: a részvét van jelen a műben, és nem a magatartás s a ma-

gatartást éltető mentalitást elítélő kritika. Az alkotói elképzelés ellenében történik minden. Az írói intenció az alkalmazkodás fontosságát sürgetné, mint a megmaradás egyetlen lehetséges módozatát, ám az *Udvarház* ennek ellenkezőjéről szól. Optimista, bizakodó hang helyett pesszimista a végkicsengés. Valójában 1857-ben, a nemesség útját, jövőjét az öreg táblabíró sorsában látja Gyulai. A regény későbbi, 1883-as előszavában azonban már nyoma sincs ennek az aggodalomnak. „Az az érdek, az a hangulat, amely írásra ösztönzött [ti.: a regény megírására], hála istennek, nincs többé sem az én kedélyemben, sem az olvasóiban. A magyar nemzet megküzdött az idők mostohaságával...”

De ezt már 26 évvel később írja. Azokban az időkben, amikor a „régii nemesből” „mai gentry” lesz Mikszáth tollán.

A gróf alakja, aki XIX. század végén egy XVII. századi feudális oligarchaként él nedeci várában, valósággal vonzza magához a mesét, az anekdotát. A korabeli olvasók – a *Beszterce ostroma* kritikáiból kitűnik – nem is láttak mást Pongrácz személyében, mint az anekdotikus figurát, s hiányérzetük a művel szemben éppen onnan adódott, hogy még több anekdotát vártak István gróf alakjáról a regényben. Csakhogy Mikszáth nem akart anekdotázni, s nem az anekdota szintjén megrekedt különcöt akarta ábrázolni. Nagy Miklós, a *Vasárnapi Újság* főszerkesztője a regény megjelenését követően épp az anekdoták kedvéért egyre-másra kezdte publikálni Pongrácz István egykori ismerőseinek visszaemlékezéseit, nyomozva egyúttal Mikszáth után is, mi az, amit a szerző a regényben felhasznált, mi az, amit elhagyott. Mikszáth a *Nyílt levélben* így válaszol:

„Ami a Beszterce ostromában igaz, az mind nem valószínű. Csak az a valószínű benne, amit én gondoltam bele, azaz ami meg nem történt – írja, majd a levél végén: ...Nem minden téglát raktam az épületbe, amim volt, soknak, amit beraktam, lekalapácsoltam a végét, és sok újat a magam tégláiból tettem hozzá; – a malter persze mind az enyém.”

Már a korabeli kritikát is erősen foglalkoztatta a regény főszereplőjének, Pongrácz Istvánnak a személye. Mi az ő szerepe a regényben? Ki ő tulajdonképpen? Különc? Magyar Don Quijote? Egyszerű bolond? A félf feudális magyar társadalom szimbóluma? A magasabb erkölcsiséggel ítélező ember? Szinte mindegyik lehetőségre találunk utalást. Kezdetben mint hóboros, különcködésre hajlamos ember jelenik meg előttünk Pongrácz gróf. Az ősök cselekedetei, a nagy múltú család történetének legendái elkápráztatják a késői utódot.

„Olyan ez a családi történelem, mint egy mélységes tó. Aki belenéz, aki belemereng, ha nincs erős feje, megszedül. És István grófnak nem volt erős feje, és nagyon belenézett.”

A XIX. század végén nedeci várában Pongrácz gróf életre kelti a középkor világát. Ebben a ringató, Pongrácz-ősök szellemét megidéző világban, melyben István gróf úgy érzi, hogy szűkebb környezete éppúgy feloldódik, mint ő maga, az első támadás „kívülről”, a „jelen” felől érkezik. A gróf a környék legszebb és leggazdagabb lányának, egy rózsaszálat küld ajándékba, amit a kisasszony ugyan elfogad, de a „töviset” rögtön vissza is küldi – Cervantes *Don Quijotéját*.

A regény itt vesz új fordulatot: a cselekményt és a főhős tetteit magyarázó értelmezési lehetőségek köre ekkor kezd szűkülni. Ha Gyulai kritikát írt volna a *Beszterce ostromáról* (tudomásunk szerint nem írt), akkor hőse reinkarnációját üdvözölhette volna Pongrácz személyében. A megváltozott korviszony, s a nemesi-patriarchális életforma és mentalitás felől érkező válasz rokonítja Radnóthy és Pongrácz történetét. Egy hosszúra nyúlt agónia eltérő időben készített, két látletéről van szó. Ami egymás mellé rendeli a műveket, az a szembesítés kényszere a pusztuló régi és a puhányabb, felszínesebb, nemzetietlenebb új között. Ami elválasztja, az maga az idő, mely Gyulainak még megengedi a rezignált bú-

csút, Mikszáthnak a főhajtás mellett elnéző mosolyra kínál alkalmat. A Rip van Winkle-motívum mögött ezért is kísérthet a *Beszterce ostromában* Cervantes hidalgójának története.

A *Don Quijote* elolvasása után Pongráczra villanáserejűen tör rá a felismerés: környezete csak kiszolgálta várurasi rögeszméjét, nem osztozott benne, cirkuszi bohózatnak tekintette minden lépését. A gróf kész a válaszra: arra kényszeríti a vele érintkező világot, hogy ezután az ő akaratának megfelelően cselekedjen. A forma ekkor telítődik meg tartalommal, a hóbortot, a különcködést ekkor váltja fel a szereppel való démoni azonosulás. A Beszterce ellen induló ostromot, mely a megszőkített „várúrnő” Estella visszaszerzéséért történik, már az oligarcha vezényli.

Ám az ostrom meghiúsul, mert a környezet épp az oligarcha logikájából kiindulva adja meg a feleletet: az eltűnt Estelláért „cserébe” Apolkát nyújtja át Pongrácznak. Ebben a hirtelen drámaivá sűrűsödő helyzetben az egyedüli felmentő, mérvadó, a bolondériájával együtt is Pongráczot igazoló mondatot, a budetini helyőrség parancsnoka fogalmazza meg: „Ha a Szent Erzsébet kötényébe esne (*Apolkáról van szó*), jobb helyen akkor se lenne. Tudod, milyen István, erkölcsben szigorú, lélekben tiszta.”

Innentől kezdve, szövődjenek bárhogya is a cselekmény szálai, ez a mondat lesz a meghatározó, ennek a kijelentésnek a sugarában közelítünk a regény hőiséhez. Mert persze, hogy idejét múlt, őrült cselekedet a formának és tartalomnak az a fajta egyeztetése, melyet Pongrácz próbál megteremteni a nedeci várban. Hogyne támasztana harsány kacajt bárkiben is a visszahátrálás a középkor kulisszái közé. De ez csak a kísérő húr hangja: a főszólam az embernek a múlthoz, az eszmékhez való viszonyulása.

Hogy mennyire így van ez, azt a regény epizódjellegű részei igazolják. A megméretetésre, az összevetésre – múltismeret, múlttisztelet tekintetében – a nedeci vár környezetében élő Behenczy-család kínál alkalmat. Típusos dzsentri família, akik a Gavallérok, a Kathángy Menyhértek világából lépnek elő. Paraziták szívósságával kapaszkodnak nemesi múltjuk külsőségeihez. Alakoskodó világukkal szemben Pongrácz kétségkívül az „erkölcsben szigorú, lélekben tiszta” ember pusztuló példányát képviseli. Paradox nagysága abban rejlik, hogy erkölcsisége, lelki tisztasága egy ósdi vár bűvkörében, annak falain belül, egy természetellenes és életidegen környezetben valósul meg. Az a morál, amit ő képvisel, aligha találna viszonzásra és megértésre „odakint”. Gyulai eltemet egy embert az *Udvarházban*, mert élehetetlennek tartja, mert nem leli meg hőisében a „realisztikus magatartás” (Gyulai kifejezése) jegyeit. Mikszáth előtt nem kérdés a Radnóthy-féle figurák sorsa, tudja, hogy az *Udvarház* nemesei, azok gyermekei tovább élnek; ugyan pénz, birtok odavan – Justh Zsigmond *Fuimusa* írja le érzékletesen a folyamatot –, de megmaradnak. Gyulai 1857-ben attól tart, hogy a magyar nemesség nem tud alkalmazkodni a változásokhoz. Főlöszleges aggodalom volt. Tudtak alkalmazkodni, de ennek az idomulásnak súlyos ára volt; azoknak az erényeknek kellett eltűnniük, melyek Radnóthyban és nemzedéktársaiban még megvoltak. Ebben az értelemben valóban meghalt az a nemes, akit az *Udvarház* hőse is példáz.

Amikor Gyulai Radnóthy Corpus Jurison és Pragmatica Sanctión iskolázódott erkölcséről ír, akkor azt szembeállítja a Kahlenberg-féle kapitányok felszínes, idegenből hozott erkölcsével. Összevetésében a sajátosan magyar feudális érték- és erkölcsrend kerül szembe az idegen (osztrák) államgépezet civilizációs-kapitalizálódó törekvéseivel. Mikszáthnál más a helyzet, nála az ellenpólus az az élet- és mentalitásforma, mely a dzsentri fogalmával jelölt képződményhez kötődik. Bár az ő esetében ez – néhány kivételtől eltekintve – sohasem talált komoly elutasításra. Pongrácz alakját, annak régi nemesi vonását, mint Szigetvár hőst majd az *Új Zrínyiás*zban, viszont egyértelműen szembehelyezi velük.

Gyulai Radnóthyja harminchat év után, ha nem is Rip van Winkleként, de életre támad Mikszáth művében, egy valóságos vár, középkori illúziót keltő díszletei között. És lilulhat derűjében a korabeli Mikszáth-olvasó térdére csapott tenyere az olvasás során – az anekdotahajhászás a *Vasárnapi Újság*ban erről tanúskodik –, a gróf ítélete koráról megszületett. Egy olyan ember gesztusain, megbomlott agyán átszűrve mondatik ki az ítélet, aki összes külön, rögeszmés, megszállott vonásával együtt is fölötte áll környezetének. S hogy továbbra is együttérzéssel ír Mikszáth a *Gavallérok*, a nógrádi és sárosi kismesek, a Balóthy-domínium szereplőiről? Ez csak azért történhet meg, mert a gondolkodását és szemléletét e téren kijelölő mondatához pályája végéig hűséggel ragaszkodott: „a mai gentry nem régi nemes többé, de legalább abból való”.

Kádár János